

Теоретичні моделі інтерпретації громадянської непокори в контексті демократичної легітимності // Практична філософія. – 2007. – №1. – С. 118 – 124.

Анотація. У статті досліджується позитивний потенціал „громадянської непокори” як чинник демократизації політики на тлі метааналізу контроверзи провідних теоретичних концепцій суспільного розвитку в сучасній політичній філософії: ліберально-демократичної і радикально-демократичної. На цій основі здобувається висновок про те, що парадигма дискурсивної етики пропонує теоретико-методологічні рамки для поєднання ліберальної і радикально-демократичної моделі демократії на засадах деліберативності.

Ключові слова: громадянська непокора, права людини, публічна сфера, демократична легітимність, деліберативна політика, конституційна демократія, громадянське суспільство.

Аннотация. В статье исследуется позитивный потенциал «гражданского неповиновения» как фактора демократизации политики на фоне метааналитического анализа контроверзы главных теоретических концепций общественного развития в современной политической философии: либерально-демократической и радикально-демократической. На этой основе формулируется вывод о том, что парадигма дискурсивной этики предлагает теоретико-методологические рамки для объединения либеральной и радикально-демократической модели демократии на принципах делиберативности.

Ключевые слова: гражданское неповиновение, права человека, публичная сфера, демократическая легитимность, делиберативная политика, конституционная демократия, гражданское общество.

Визначною засадою демократії є визнання рівності та рівноправності громадян, що неминує породжує в соціумі плюралізм думок та переконань. Через це онтологічною основою демократичного правління (від античного полісу й по сьогодні) постає спосіб прийняття політичних рішень на принципі правління більшості. Проте вже тут прихована міна уповільненої дії щодо визнання легітимності цих рішень в очах меншості, бо принципово будь-який консенсус більшості є емпіричним, а тому може бути помилковим. Саме це положення виражає ризик, внутрішньо притаманний політичній практиці демократії.

З огляду на зазначене, важливою проблемою демократичного правління постає завдання гармонізації політичного конфлікту в площині більшість-меншість. У цьому контексті вирізняється проблема допустимості та інтерпретації права меншості на громадянську непокору – як політичного акту публічного і принципово ненасильницького звернення до більшості з вимогою змінити свої рішення щодо політичного курсу чи законодавства, які порушують права меншості. В комплексі легітимаційної проблематики ця проблема досить гостро стоїть протягом всього новітнього періоду демократичного процесу державотворення в Україні. Особливого напруження акти громадянської непокори отримали під час „помаранчевих” подій. Неабияку актуальність ця проблема зберігає й сьогодні за умов політичної кризи в країні після останніх парламентських виборів. Якщо в суспільствах сталих демократій громадянська непокора хоча й править за пробний камінь демократії та лібералізму, тому що є незаконною акцією, але не зазіхає на самі їх інституціональні засади, позаяк опір несправедливості чиниться в рамках законслухняності, то за українських реалій, за умов низької політичної культури електорату та нерозвиненості структур громадянського суспільства, акти громадянської непокори щоразу мають загрозливо непередбачуваний характер щодо засобів їх здійснення та можливих наслідків.

Концепт „громадянська непокора” в науковий обіг був введений Генрі Девідом Торо в есе „Про обов’язок громадянської непокори” (1849). Щоправда, сутність останньої він звів до несплати податків уряду. Проте справжня популяризація цього політичного феномену в у XX ст. пов’язана з іменем Махатми Ганді, який застосував стратегію громадянської непокори як модель ненасильницької обструкції британської колоніальної адміністрації. У всіх цих випадках громадянська непокора постає ненасильницьким засобом в боротьбі проти нелегітимної влади.

Витоки ідеї громадянської непокори можна побачити ще в концепціях природного (божественного) права. Зокрема, в частині ІІа „Суми теології” Фоми Аквінського у контексті вчення про три типи законів (природи, моралі і суспільства) йдеться про можливість супротиву антибожественним законам [1, с. 334].

Мислителі новочасної доби підхоплюють і розвивають ці думки. Так, Гуго Гроцій у праці „Право про війну та мир” визнає право підлеглих на опір владі, політика якої суперечить природному праву та божественним заповідям. Проте позиція його тут досить суперечлива. З одного боку він досить категорично зазначає, що „не варто коритися наказам влади, які суперечать природному праву та божественним заповідям”. А з іншого – в ім’я „забезпечення суспільного спокою” припускає можливість обмеження загального права на опір [7, с. 304]. Для виконання цього завдання він наділяє державу правом верховенства щодо загального права. Пізніше, у теоретиків суспільної угоди ця думка отримує своє логічне завершення: індивіди будуть цілком відчужені від прав і суверенітету на користь держави-Левіафана в етатизмі Т.Гобса або в егалітарному принципі загальної волі Ж.Ж.Русо, що потребує однотайності громадян при обговоренні суспільних проблем.

Сьогодні у політичній та соціальній філософії існує чимало теоретичних стратегій демократичної легітимації політичного процесу. Усе їх розмаїття можна узагальнити до трьох парадигмальних моделей – ліберальної (ліберально-демократичної), демократичної (радикальної демократії) та моделі деліберативної демократії. Зазначені моделі по-різному розуміють „моральні підвалини демократії”, в контексті яких специфічно трансформується й концепт громадянської непокори.

У статті ставиться на меті розкрити позитивний потенціал „громадянської непокори” як чинника демократизації політики на тлі метакритичного аналізу контроверзи провідних концепцій ліберально-демократичного (І) і радикально-демократичного (ІІ) спрямування, переваги яких прагне синтезувати модель деліберативної демократії (ІІІ).

I

У політичній філософії сучасної англо-саксонської традиції ліберальну модель демократії найбільш послідовно обстоюють американські професори Джон Роулз та Рональд Дворкін у межах нормативної теорії демократичної легітимності в рамках, відповідно, концепцій справедливості і правосуддя. Теорія громадянської непокори розглядається як така, що має доповнити собою суто правову концепцію конституційної демократії пропонуючи підстави, що допускають можливість не погоджуватися з легітимною демократичною владою у формі певних видів неправового протесту. Причому теорія громадянської непокори прив’язується до концепту „майже справедливого суспільства” (Роулз), що є аналогом ідеального типу М.Вебера. Під таким суспільством розуміється суспільство, в якому базисна структура його є майже справедливою, але водночас в ньому зберігається можливість для серйозних порушень справедливості [Див. 5, с. 483, 498]. Водночас наголошується, що проблема громадянської непокори взагалі може виникнути лише в більш чи менш справедливому демократичному суспільстві у громадян, які визнають законність конституційних засад.

Згідно концепції Роулза принципи справедливості в конституційній демократії встановлюються раз і назавжди у вигляді первісної позиції, отже, вони розуміються як застигли, що й зумовлює статичне уявлення про громадянську непокору. Тобто не існує легітимних позалегалітних шляхів для будь-яких спроб розширити це розуміння, не

піддаючи ризику сам інститут цього устрою. Але аналіз громадянської непокори переконує, що вона є політично активним елементом політичної системи, бо в кінцевому рахунку апелює до інстанції виборців. Межі і легітимність громадянської непокори обмежуються функцією захисту позицій тих, чий права порушені. Але, щоб ефективно впливати на зміст політичних рішень, колективна дія в межах громадянської непокори не може здійснюватися лише за юридично інституціоналізованими каналами політичної системи, а має надавати політичну значимість також правам свободи на проведення зборів та об'єднань – як гарантії легітимності дій громадян. Однак, на жаль, у концепції Роулза не приділяється належної уваги спрямуванню громадянської непокори на розширення означених каналів політичної активності, оскільки принципи демократичної легітимності цілком інституціоналізуються лише конституційними каналами як-от: вибори, парламент тощо.

Концептуальні інтенції теорії справедливості Джона Роулза продовжує в своїй ліберальній концепції „серйозного погляду на права” професор гарвардського університету Рональд Дворкін, протиставляючи їй, з одного боку, правовому позитивізму, а з іншого – класичному утилітаризму. Обидва ці напрями свій початок беруть у політичній філософії Єремї Бентама. В основу теорії громадянської непокори Дворкіна покладено ліберальну ідею прав людини. При цьому нормативний вимір права він структурно розглядає з аспектів законодавства, судочинства та з перспективи пересічного громадянина. Відтак теорія легітимності стає невід'ємним елементом цієї концепції права. Вона спрямована на експлікацію політично дражливого питання конституціоналізму – конституційного обмеження влади більшості.

В архітектоніці прав людини Дворкіна вище місце посідають моральні права індивіда. Він наголошує, що обов'язок для індивіда дотримуватися законів не повинен бути абсолютним, оскільки „навіть суспільство, в принципі справедливе може продукувати несправедливі закони та політики, а людина окрім обов'язків перед державою має й інші обов'язки” [4, с. 267] і насамперед – перед Богом та власним сумлінням. Це означає, що серед прав громадян у сильному значенні особливе місце посідають їх фундаментальні права щодо свого уряду – моральні права, які Конституція у США перетворила на права юридичні. На його переконання, громадяни нерідко чинять правильно, застосовуючи своє морально право порушувати закон, а обвинувачі також часто чинять правильно, відмовляючись переслідувати їх за це.

У підґрунтя практики серйозного ставлення до інституту прав щодо уряду Дворкіна покладено дві ідеї. По-перше, це – могутня ідея людської гідності, яка становить ядро теорії справедливості, а по-друге, ідея політичної рівності. Звісна річ, зовнішня і внутрішня соціальна політика уряду відбиває погляд прав більшості на стратегію реалізації загального блага. Проте із цієї обставини жодною мірою не впливає, що більшість має нехтувати думкою меншості. Радше, навпаки, чим більшим є розходження з меншістю (соціальними спільнотами) про суть цього законодавства, тим більшим має бути вияв поваги до гідності меншості. Як впливає із контексту міркувань Дворкіна про суть серйозного ставлення до прав, „інститут прав є вирішальним чинником, тому що він уособлює обіцянку більшості меншинам поважати їхню гідність та рівність” [4, с. 292].

Варто більш уважно подивитися, за допомогою реалізації яких прав Дворкін сподівається досягти соціальної справедливості? Він тематизує головним чином два різновиди прав. Перший – це права на рівне ставлення до громадянина (одна людина – один голос). За допомогою цих прав забезпечується рівний розподіл певних ресурсів чи можливостей. Другий клас прав втілює ідею ставлення до себе як до рівного. Таким чином, якщо у першому модусі права акцентується на моменті розподільчої справедливості, то в другому – на рівній пошані гідності кожного індивіда.

Специфіку розв'язання проблеми громадянської непокори Дворкіним можна проілюструвати на прикладі колізії щодо призову. У цьому питанні він додержується поширеної серед юристів США думки, що непокоря законів про призов деяких індивідів

з огляду на власне сумління може бути морально виправданою, хоча з юридичної точки зору це не має виправдання. У цьому випадку моральні права особистості найбільш гостро конфліктують з юридичним обов'язком. Як же розв'язує Дворкін цю колізію? – Із позиції вищості морального права індивіда. Тобто, у випадку сумнівних законів (йдеться зокрема про призов, оскільки це обмежує моральну свободу індивіда), на його думку, уряд має не переслідувати таких індивідів, а „йдучи їм на поступки, змінити чинні закони чи відрегулювати процедури засудження” [4, с. 316].

Отож, порівняно з Роулзом у Дворкіна ми помічаємо більш складну відповідь на питання: чому в майже справедливому суспільстві конституційної демократії, в якому визнаються права людини, взагалі можливе виникнення громадянської непокори? Шукаючи відповідь на це запитання він розширює ліберальну теорію до граничних меж, зупиняючись на порозі принципу демократичної легітимності. Проблему виникнення громадянської непокори він намагається пояснити – і в цьому полягає ядро відмінності його теорії від роулзової – ситуацією непрояснення валідності закону. Термін „валідність” (від англ. *valid* – чинний, обґрунтований) за своїми конотаціями наближується до терміну „легітимність”.

За Дворкіним, валідність закону потребує безперервного процесу перевірки його легітимності, який складається із двох аналітичних рівнів. Перший рівень стосується перевірки закону на процедурну коректність прийняття його в законодавчому процесі, а другий – відповідності його моральним принципам, на яких зросла закріплена в конституції політична культура. Звідси стає зрозумілим, що закон буде визнано валідним, якщо його прийняття і застосування визнано не лише процедурно коректними, але й такими, що не порушують інших валідних правил. Тоді стає помітним, що процес прояснення закону на валідність збігається з актами громадянської непокори. Відтак це затушовує позицію учасників громадянської непокори щодо їх претензії до легітимності законів. На її місце висувається, як цілком слушно закидають Дж.Коген і Е.Арато, процедура випробування законів на валідність [3, с. 741]. Оскільки валідністю законів підмінюється питання їх легітимності, то громадянська непокора редукується до прецедентної справи у контексті розгляду захисту фундаментальних прав громадян. Це надає нам підстави для висновку, що порівняно із статичною моделлю конституційної справедливості Роулза, Дворкін пропонує більш динамічне розуміння громадянської непокори як джерела створення нових прав та навчання (просвітництва) суспільної думки. Тобто, його процедурний підхід відкриває погляд на громадянську непокору як дієвий механізм змін в конституційній демократії. У цьому ж ключі він перетлумачує також легітимність мажоритарного принципу, надаючи йому процедурного розуміння.

Отож, формальний процедуралізм становить методологічну засаду концепції громадянської непокори Дворкіна.

II

Радикально-демократична модель тлумачення громадянської непокори своїми витоками сягає Ж.Ж.Русо, в теорії демократії якого політика і мораль поєднувалися в понятті громадянської чесноти і в такий спосіб здійснювалося подолання протиставлення політичного і громадянського суспільства, індивіда і спільноти. У підґрунтя суспільної угоди покладено тезу: джерелом будь-якого імперативного права, а разом із цим і влади є не сила, а виключно домовленість. На цій підставі Русо піддає нищівній критиці християнський принцип легітимації влади: „будь-яка влада від Бога”. Із святості угоди отримує своє буття (існування) громадська особистість (громадська спільнота) – республіка, або політичне тіло (суверен). Оскільки необхідною умовою виникнення громадського стану внаслідок суспільної угоди є загальна воля тих, хто до неї приєднується, то порушення угоди сувереном рівнозначно самознищенню. Отож, в рамках мало не повної конституційної демократії Русо майже не залишається місця для громадянської непокори. Щоправда, він обговорює умови асиметричних відношень між сувереном і підданими. Так, якщо дивиться з боку суверена, то безглуздо було б

припустити, що його тіло, утворене із приватних осіб, прагнуло б зашкодити якомусь із своїх членів. Коли ж подивитися з боку підданих, то воля окремих індивідів може іноді суперечити загальній волі і загрожувати суспільному акту. У цьому випадку політичне тіло може примушувати до покори будь-кого, хто відмовляється від загальної волі із-за свого егоїзму або помилки. Відтак цей примус втрачає ознак насилля й інтерпретується як примус до свободи. Голосові більшості завжди повинні підкорятися всі інші громадяни. Це впливає із сенсу первинної угоди, яка укладається одногосно, інакше людина просто не долучається до неї [6, с. 125].

Як бачимо русоїстський принцип демократичної легітимності передбачає інституціоналізацію в суспільстві, по-перше, безпосередньої участі громадян у прийнятті політичних рішень, а по-друге – участь усіх громадян. Відтак через ідею самозакондавства реалізується тотожність суверена і підданих. У цьому моменті міститься головна відмінність між Дж. Локом і Русо. Якщо Лок бачить суспільний устрій у формі представницької (парламентської) демократії, то Русо є послідовним прихильником прямої (безпосередньої) демократії античного зразку. Наділяючи абсолютною владою збори усіх громадян, він тим самим відстоює абсолютну свободу загальної волі, яка отримує статус вищої цінності суспільного життя. Це означає, що в громадському стані люди мають невідчужувану свободу не в модусі індивідуальному, а в модусі колективного суверена або політичного тіла, виключно з яким пов'язуються можливість здобути процвітання і безпеку громадян [6, с. 100].

III

Найвизначніші теоретики демократичної легітимності ХХ ст. – Х.Арендт і Ю.Габермас розв'язують проблему громадянської непокори в площині поняття публічної сфери, намагаючись позбавити її вад радикально-демократичного підходу. До проблеми громадянської непокори Арендт підходить із позицій визначення її як публічної колективної дії в площині громадянського суспільства. Специфіку громадянської непокори вона намагається відшукати в перспективі дослідження запасу міцності та гнучкості інститутів свободи, здатних витримати тиск їх трансформації без насилля. У дусі неарістотеліанських комунітаристів феномен громадянської непокори Арендт локалізує більшою мірою в традиції республіканської політичної культури, яку сьогодні найбільш повно репрезентує американський конституціоналізм.

Габермас долає вади радикально-демократичного підходу у напрямку Кантового правового вчення, через яке він сприйняв русоїстський принцип самозакондавства. Як відомо, Кант відрізняє республіканський лад від демократичного за двома основами: а) залежно від кількості осіб, що наділені верховною владою, та б) за способом управління народом. На цій підставі він доходить думки, що демократія у власному значенні слова неухильно є деспотизм, при якому всі рішення про одне і у всякому випадку проти одного [2, с. 269-270]. Правову (зовнішню) свободу громадян він перетлумачує в контексті вимог категоричного імперативу, перевівши його на правовий ґрунт. Трансформуючи кантіанський трансценденталізм в поняттєвих межах універсальної прагматики, Габермас виходить із того, що в сучасному процедурному типі демократичної легітимності, вперше розробленому Русо, легітимну силу здобувають не стільки конечні підстави, скільки формальні умови можливого консенсусу. Це означає, у справі досягнення суспільної згоди акцент переноситься на самі формальні умови обґрунтування, які рефлексуються. Тим самим парадигма дискурсивної етики пропонує теоретико-методологічні рамки для поєднання ліберальної і радикально-демократичної моделі демократії на засадах деліберативності. Термін „деліберативність” (від лат. *deliberate* – обговорювати) запровадив у політичну теорію класик американського прагматизму Дж. Дьюї. Він прагматистські запропонував досліджувати не саму теоретичну модель демократії як політичне домінування більшості, а спосіб здобуття цієї більшістю політичної влади, сутність якого становить деліберативний процес.

Позиція Габермаса ближче до республіканської моделі розуміння політики, хоча він намагається синтезувати переваги двох контрагентних сторін. У перспективі дискурсивної етики деліберативна політика ставиться в залежність не від колективної спроможності сукупного цілого громадян, який діє за зразком філософії свідомості як цілеспрямований цілокупний (макро-) суб'єкт, а від інституціоналізації відповідних процедур. На відміну республіканській моделі в теорії дискурсу діє продуктивний потенціал інтерсуб'єктивного порозуміння як в інституціоналізованій площині (у парламенті), так і у площині неформалізованих мереж політичних комунікацій. З іншого боку, подібно до ліберальної моделі, в ній чітко розмежовується сфера держави від сфери суспільства. Основу автономної громадськості тут становить громадянське суспільство, що протистоїть як економічній, так і адміністративній системам [8, с. 362].

Отож, методологічні переваги дискурсивно-етичної парадигми полягають в тім, що в її рамках політична дія поміщається в площину деліберативного процесу. Це дозволяє не тільки зберегти нормативні ідеали демократії, а й уникнути водночас вад радикально-демократичного підходу. Деліберативний процес як передумова обговорення назрілих суспільних проблем та прийняття політичних рішень становить серцевину деліберативної демократії, в якій самотійну цінність отримує процес процедури. Разом з Габермасом концепт деліберативної політики в сучасній політичній теорії розвивають такі автори як Й.Коген, К.-П. Ріпне, Дж.Коен і Е.Арато та ін..

У спільній праці „Громадянське суспільство і політична теорія” Дж.Коен і Е.Арато здійснюють своєрідний переклад критичної теорії Габермаса на мову політики. Вони виходять із гіпотези, що Габермасова ідея інституціоналізації дискурсів має перспективу лише в контексті сучасного громадянського суспільства. В аспекті розмежування публічної і приватної сфер, теоретики громадянського суспільства в площині громадянської непокори намагаються відшукати відповідь на запитання: *як уникнути загрози постійної мобілізації?* Цій проблемі безпосередньо присвячено 11 розділ їхньої книги. Спираючись на методологічні засади дискурсивної етики Коен і Арато доводять, що захист і поширення здобутих свобод мають спиратися на подальшу демократизацію інститутів сучасного громадянського суспільства, на їх чимдалі більший вплив на політичну сферу. На роль суб'єктів цього впливу висувуються різноманітні соціальні рухи і громадянські ініціативи, які здатні здійснювати демократичний тиск на можновладців, формувати політичну культуру, уникаючи водночас прямого силового контакту і не піддаючи у такий спосіб загрозі ліберальні і демократичні інститути.

При цьому на роль провідної висувається теза, що дискурсивна етика в поєднанні з теорією громадянського суспільства не тільки уможливорює такий підхід, а навіть будучи етикою демократизації, також і потребує його. Пояснимо цю тезу. Якщо принцип прав, заснований на дискурсивній етиці передбачає захист сучасного громадянського суспільства, то принцип демократичної легітимності потребує подальшої демократизації (принципу прав), яка виходить за рамки ліберально-демократичної моделі. Відтак окреслена теоретико-методологічна перспектива надає громадянській непокорі третій варіант інтерпретації, що претендує на гармонізацію внутрішньо суперечливих інтенцій ліберального і радикально-демократичного напрямів сучасної політичної теорії.

Саме в цій перспективі виявляє свій евристичний потенціал концепт громадянської непокори, яка, за задумом, сприяє подальшій демократизації інститутів конституційної демократії та укріпленню принципу правління більшості. Причому, вплив на думку більшості вона здійснює в позаінституціоналізований спосіб, тобто за стінами законодавчих зборів, в площині громадянського суспільства. Якість правління більшості має оцінюватися як за критеріями *індивідуальних прав*, так і за критерієм *принципів демократичної легітимності*, які, врешті-решт, мають локалізуватися в публічних і приватних сферах громадянського суспільства.

Резюмуючи розгорнуті міркування щодо теоретичних засад концепту громадянської непокори маємо відзначити, що право на опозицію є одним із найважливіших політичних

прав. Воно інституціоналізує позитивну свободу меншості для вираження своєї позиції. Існування політичного інституту опозиції запобігає перетворенню народного суверенітету, який символізує принцип більшості, у випадку нехтування інтересами меншості у тиранію.

Лібералізм вбачає підвалину демократії в принципі прав, тоді як демократична традиція політичної філософії – виводить її із демократичного принципу легітимності, сутність якого виражає рівність шансів на участь в політичному процесі. Таким чином, у двох зазначених моделях демократії легітимність процедурного принципу влади більшості в законодавчому процесі спирається на два відмінні моральні принципи – принцип прав і принцип демократичної легітимності, які й правлять за нормативні полюси конституціоналізму. У площині зазначеної дистинкції моральних принципів окреслюється дещо відмінне розуміння громадянської непокори. У першому випадку відштовхуються від конфлікту між рішеннями легітимної демократичної влади і принципом автономії (індивідуальних прав), а в другому – осереддя незадоволення становить якість демократичних процедур, тобто те, наскільки чинні демократичні процедури гарантують всеохоплюючу участь громадян в політичному процесі. Таким чином, тематизація проблеми громадянської непокори розвивається по суті в руслі двох утопічних (контрфактичних) проектів – прав і демократії, які обидва засадничені принципом конституціоналізму.

Позиція Коена і Арато, збагачена методологічним потенціалом дискурсивно-етичної парадигми, претендує на синтез двох попередніх. Вони доходять висновку: легітимність сучасних конституційних режимів, які претендують на демократизм і повагу до прав, спирається на надправові нормативні положення, притаманні як демократичній, так і ліберальній теорії, тобто на ідеї демократичної легітимності і моральних прав. На протипагу стандартній моделі лібералізму, яка протиставляє державу і громадянське суспільство, а демократію тлумачить інструментально, вони розглядають громадянське суспільство як простір поєднання демократичної легітимності і прав. Отже, воно складається в такий спосіб не лише із приватної, а й з політично релевантних публічної і соціальної сфер. Відтак долається дихотомія приватне-публічне, притаманна класичному лібералізму, а демократія підноситься до рівня фундаментальної цінності [3, с. 726-727].

Література

1. Жильсон Этьен. Избранное. Том 1. Томизм. Введение в философию св. Фомы Аквинского. – М.: СПб: Университетская книга, 1999. – 496 с.
2. Кант И., К вечному миру // Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 6: Пер. с нем. - М.: Мысль, 1966. - С.257-309.
3. Коэн Джин Л., Арато Эндрю. Гражданское общество и политическая теория. – М.: «Весь Мир», 2003. – 784 с.
4. Дворкін Рональд. Серйозний погляд на права / Пер. з англ. – К.: Основи, 2001. – 519 с.
5. Ролз, Джон. Теорія справедливості / Пер. з англ.. – К: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 822 с.
6. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. – „Port-Royal”, 2001.- 349 с.
7. Філософія політики: Хрестоматія: в 4-х т. - Т.1. – Київ: Знання України, 2003. – 364 с.
8. Habermas J. Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und Staatstheorie. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994. – 704 S.

